

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Скарбы мовы

ГУКАВЫЯ НАМІНАЦЫ І БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ НА МАТЭРЫЯЛЕ ДРУГАСНЫХ СУБСТАНТЫВАЎ

Гукі, якія суправаджаюць чалавека ад нараджэння да смерці, – вельмі разнастайныя, яны належаць да найважнейшых сродкаў успрымання навакольнага свету органамі слыху. Саўндшафт (англ. *sound* 'гук') як сукупнасць гукаў пэўнай мовы ўтварае значны лексічны пласт, дзе важную ролю выконваюць другасныя намінацыі, утвораныя ад першасных лексіка-семантычных варыянтаў (ЛСВ) самых розных па семантыцы лексічных адзінак галіны-крыніцы. Яны дазваляюць больш дэталёва і зрокава апісаць голас чалавека і разнастайныя гукі жывёльнага, расліннага і артэфактавага свету, якія ў святдомасці носьбітаў беларускай мовы ўспрымаюцца ў выглядзе злітных і выразна арганізаваных іерархічных мадэлей.

Развіццё другасных субстантыўных намінацый ажыццяўляецца ў трох асноўных кірунках: а) гукі, што ўтвараюцца чалавекам → гукі, утваральнікі якіх жывёлы, птушкі, дрэвы, расліны, водная плынь, вецер і інш.; б) гукі, што ўтвараюцца жывёламі і птушкамі → гукі, утваральнікі якіх людзі і артэфакты (як прывіла, транспартныя сродкі, узбраенне); в) гукі, звязаныя з выкананнем музычных твораў → гукі, што ўтвараюцца прадстаўнікамі жывёльнага і расліннага свету.

Першая мадэль мае антрапамарфічны характар, і пераасэнсаванні ў ёй ажыццяўляюцца ад гукаў чалавека да падобных у нечым шуму дрэў (і іх лістоты) і ветру, журчання вады, усплёску хваль, птушынай гаманы і інш. У слоўніках літаратурнай мовы засведчаны субстантывы **галашэнне** (чаек, ветру, палазоў), **гамонка** (птушыная, басістых чмялёў, хваль і ручаін, лясоў), **гоман** (шумлівых хваль, белакежскіх дрэў, птушак), **голос** (лясоў і гаёў, вятроў, птушак), **енк** (завей), **крык** (гракоў), **кугаканне** (савы), **перашэпт** (ніў, хваль з асакой), **посвіст** (ветру), **рогат** (бур, акіяна), **стогн** (грому, ракі), **уздых** (лазовых хмызнякоў, завірухі), **уздыханне** (ветру, мора), **усхліп** (завей, хвалі), **шаптанне** (чароту), **шэпт** (бяроз, хваляў, снегу).

Той жа кірунак сэнсавага развіцця назіраецца ў структурах наступных аказіянальных метафар.

Балбатня. *Калі мы сустрэліся з табой, / І вясельных чарак перазвон / Чулі ў салаўінай балбатні* (Х. Жычка).

Гамана. *Гамана сястрыц-зязюль* (Я. Янішчыц); *Мяне дагнала клёўгаў гамана* (У. Марук).

Гуканне. *Я пракаціўся ад гукання пеўняў* (Ф. Баторын).

Дыспут. *Шумны дыспут ліся* (М. Кусянкоў).

Лаянка. *Сарокі лаянкай абразілі / Забыты, некрунуты сэр.* (В. Лукша).

Літанне. *Яшчэ больш гучна, яшчэ з большым чархненнем правяць салаўі раннія літанні* (Я. Колас).

Малебен. *І сядзе на еліцы высокай касач, / свае адчытае малебны...* (У. Дубоўка).

Маленне. *Трубяць алені ў шлюбным маленні, / І цецярук-лапатун балбоча* (Р. Барадулін); *У вячэрнім маленні званоў – / Учараешніх вякоў перазовы* (Л. Пранчак).

Малітва. *Сосны і вязы, дубы і асіны / Вокала возера вартай насталі, / Долу ківаюць паклоны нямыя, / Небу малітву таемную твораць* (Я. Купала).

Плач. *І восень сцюдзёная з ветрам і плачам...* (У. Дубоўка); *Ціхі плач бяроз* (В. Вабішчэвіч).

Прычытанне. *І раптам з адвечнага мора імглы завітвае вецер – сляпы чарнакніжнік – прычытаннем асіны і енкам пілы* (В. Маракоў).

Смех. *Смех блакітных васілёчкаў / У межах росных збажыны* (Я. Колас); *Журблівы смех ручайкі* (М. Лынькоў); *Гром-смех пракаціўся па нябёсах* (Л. Дайнека); *Над сінім лесам, шэрым полем задорны смех ліе вясна* (В. Маракоў).

Трызненне. *Трызненне ветру і бярозы* (В. Слінко).

Менш распаўсюджанай лічыцца заанімічная мадэль, у якой гукі жывёл і птушак атаясамліваюцца з гукамі чалавека. У працэсе метафарызацыі ўключаюцца ўзуальныя субстантывы *шчабятанне*, *шчэбет* (*шчабяток*), *скуголенне*, *кудахтанне*, *іржанне*, *роў*, *брэх* (аказ.): *Яна ўстрымалася ад пустога шчабятання і моўчкі села на пянёк, уткнуўшы нос у кніжку* (М. Машара); *Мне па душы жончын шчэбет ды рулады*

салаўя! (А. Масарэнка); **Шчабяток** дзіцячы будучай маёй каханай (М. Мятліцкі); **Ваша кудахтанне** на ўвесь пакой ужо надакучыла (М. Лынькоў); *Тут ужо не смех, а проста іржанне пракацілася па класе* (А. Чарнышэвіч).

Гукі жывёл часам успрымаюцца разам з пэўнымі матэрыяльнымі аб'ектамі, якія ўтвараюць такія гукі. У такіх выпадках у сферы-мішэні метафарычнай канцэптуалізацыі апынаецца гучанне баявых машын (танкаў, грузавікоў, самалётаў), зброі (кулямётаў, рэвальвераў), транспартных сродкаў, розных артэфактаў: *Цемру жудаснай вайны, / Крыві, атрутных газаў і фугасаў, / Иржання й кашалю картавых танкаў... / Усю тую цемру / Прарэзала святлом нязмерным веры.* (Я. Купала); *У вушы раптам уварваўся роў грузавіка* (А. Дзятлаў); *Неўзабаве ён пачуў роў самалёта, а потым сухі трэск кулямётаў* (І. Гурскі); *Ацалелыя яблыні / Помняць звяглы / Кулямётаў зганчэлы брэх* (Р. Барадулін); *Масляністы клёкат сляянскіх вазоў чуўся там недзе, на вёсцы* (М. Зарэцкі); *Глухім водгукам даносілася стракатанне і гул малатарні з недалёкай вёскі* (П. Пестрак).

У трэцяй мадэлі (музычнай) у якасці сферы-донара выступаюць гукі, звязаныя з выкананнем музычных твораў, і самі музычныя творы. Меладычнасць і музыкальнасць гукаў, выкананне пэўных мелодый, песень і іншых музычных твораў пераносіцца на нечым падобныя спеваў, плушак, шум ветру, шэлест лістоты і інш. У якасці крыніцы матывацыі для выражэння такіх гукаў у літаратурнай мове выступаюць пераважна ЛСВ полісемантаў **музыка** (лесу, лясу, світаньня), **песня** (жаваранка, палёў, з'ятроў), **снеў** (вады, вятроў), **спяванне** (саліўінае). Колькасць такога роду аказіянальных ЛСВ у некалькі разоў перавышае колькасць узвуковых ЛСВ і прадстаўлена наступнымі рэмінацыямі.

Гімн 'урачысты, хвалебны музычны твор'. *Звіняць шчабятуюшкі – / Свой гімн пяюць птушкі* (Я. Купала); *Гімн чыстаму каханню заспявалі званчэй чараты* (Р. Мурашка); *Шумець век векам будуць хвоі / І гімны славы вам складаць* (Я. Колас).

Калыханка 'песня, якую спяваюць, калі калышуць дзіця'. *Дарэмна пяеш калыханку, зіма* (А. Вялюгін); *З прыродай жорсткай біўся [чалавек] з веку ў век / Пад Прыпяці глухую калыханку* (У. Верамейчык).

Кантата 'буйны музычны твор; харавая песня'. *І слухаю праз шапаценне лісця... кантату ахрыплага пеўня* (М. Танк).

Канцэрт 'публічнае выкананне музычных і іншых твораў'. *І салаўі на вечарах / Даюць свае канцэрты* (М. Танк); *Птушыны канцэрт не сціхае ў лугах* (М. Лупсякоў).

Найгрыш 'народная інструментальная мелодыя'. *Ну, вядома ж, я не мог праспаць... / Гэты цвыркуновы найгрыш сольны...* (Н. Гілевіч).

Накцюрн 'невялікі музычны (пераважна фартэпіяны) твор лірычнага характару'. *У запечку знаёмы накцюрн цвіркуноў* (М. Танк); *Сумуе снег, разрумзаўся лядок, / а павадак зайграў накцюрн сустрэчы...* (Р. Баравікова).

Напеў 'мелодыя, матыў'. *З тых дзён, поўных чараў казкі, / Пад напеў дарожных лоз, / Стаў я песняром сляянскім / Гэтых сцежак і бяроз* (М. Танк); *Напевы вясновай дубровы* (А. Дзержынскі).

Нота 'асобны гук пэўнай вышыні ў музыцы і спевах'. *Колькі назойлівых нотаў / Дождж паўтараў ачмурэла* (І. Тарасава).

Паланэз 'урачысты бальны танец і музычны твор у рытме гэтага танца'. *Журавы спяваюць паланэз* (А. Сыс); *Паланэз вяртаньня агніста найграе на чарацінах пругкіх беспрытульны вецер* (Р. Малахоўскі).

Рапсодыя 'віртуозна інструментальны твор на тэмы нагодных песень і танцаў'. *За акном рапсодыя асеньня* (Д. Пятровіч); *Цяпер сама з сабой у згодзе я, / І ваяўнічы дух астыў, / Мая асеня рапсодыя / На веснавы гучыць матыў* (Н. Мелюская).

Рэквіем 'музычны твор жалобнага характару'. *Зайграла восень рэквіем / З ліста, / Што па суцінку навісу трымае* (У. Скарынкін); *У прасіні над вежамі, над рэкамі / жураўліны рэквіем* (А. Вялюгін).

Рэчытатыву 'напеўная размова ў вакальна-музычным творы'. *І вось над намі сосны хорам / Свой пачалі рэчытатыву* (М. Танк).

Саната 'музычны твор з трох або чатырох частак'. *Скрыпічны ключ зямлі збірае спакваля ў санату ручаёў дажджынкі-ноты* (В. Сахарчук).

Сімфонія 'вялікі музычны твор для аркестра'. *Мінск устае ў сімфоніі гудкоў* (М. Танк); *Атуліў нас лес святлом зялёным / І сімфоніяй гаючай цішыні* (З. Прыгодзіч).

Сола 'выкананне твора адным музыкантам, спеваком'. *Чулася птушкі світальнай сола* (В. Гардзей); *Начное сола майстра салаўя / На золаку птушыны хор змяняе* (П. Саковіч).

Фантазія 'музычны твор свабоднай формы, імправізацыйнага характару'. *Пад сто фантазіі сівера / І пад дажджу авацыі / Каханьня вочы сінія / Мяне ніякавацілі* (В. Стрыжак).

Частушка 'кароткая песня жартаўлівага або сатырычнага зместу, прыпеўка'. *Пад сасновыя частушкі п'яны вецер завірыў* (М. Танк).

У працэсе метафарызацыі могуць уключацца найменні нізкіх мужчынскіх (жаночых) галасоў: *Гучаць альты, пяюць басы – / Чаруюць музыкай лясы* (В. Сахарчук); *І чутны старых віроў басы, / Бо віры, як жорны, круціць Нёман*

(К. Жук); *Цягнікі... пераклікаліся гулка басам густым* (М. Танк).

Часам гукавыя найменні адначасова выкарыстоўваюцца ў невялікіх тэкставых фрагментах і тым самым ствараюць яскравыя гукавыя вобразы. Параўнаем: *Ах, як нам блізка і знаёма / З гадоў дзіцячых, маладых – / Вясных рэчак дзіўны гоман, / Дажджоў цымбалы, бубны грому, / Жалейкі птушак паміж іх* (П. Броўка); *Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі, сатканыя са звону срэбраных струн, з булькання лясных ручайкоў, з зумкання пчаліных крыльцаў, шолаху красак* (Я. Колас); *Траў заігралі зялёныя гуслі, струны сцяблін і цымбалы расіцы* (М. Калачынскі).

У невялікім паэтычным тэксце Уладзіміра Мазго за кошт арганічнага спалучэння дзеясловаў *спяваць, іграць, гучаць, чараваць* з субстантыўнымі метафарамі *паланэз, альт, бас, музыка* ўзнаўляецца дынамічны малюнак веснавога абуджэння лесу:

*Падорыць мне вясны лес
Свой непаўторны паланэз.
Спявае гай,
Іграе бор –
Усім вятрам наперакор.
Гучаць альты, пяюць басы –
Чаруюць музыкай лясы.*

У вершы “Асенні дождж” Васіля Сахарчука створаны выразны малюнак дажджу з яго музыкай, клавіятурай траў, струнамі галля, звяночкамі лістоты, скрыпкамі клёнаў і бубонамі парасонаў:

*Абагаўляю музыку дажджам,
на мову слоў яе перакладваю,
услухваюся ў дождж,
стаіўшыся, гляджу,
як музыка плыве з-за небакраю.*

*З клавіятуры траў,
счарнелых струн галля
і са звяночкаў соннае лістоты
скрыпічны ключ зямлі
збірае спакваля
ў санату ручаёў
дажджынкі-ноты.*

*Чаруе цішыню,
іскрыцца і пяе
музыка-даждж на жоўтых скрыпках клёнаў.
І слухаючы дождж,
са сховаў дастае
зямля тугія бубны парасонаў.*

Тэматычная скіраванасць першасных ЛСВ полісемантаў і іх метафарычнае развіццё залежыць ад той ці іншай ступені праяўлення гучання. Так, вялікая сіла, працягласць, узмоцненасць

гучання гукаў жывой прыроды атаясамліваюцца з авацыяй, кананадай, сваркай, вэрхалам, гармідарам, лямантам: *Лістабой аглушае папар раскацістай хваляй асенніх авацый* (Э. Акулін); *Нада мной бушуе грому кананада* (К. Буйло); *На старой бярозе штосьці не падзялілі, усчапілі сварку вароны* (І. Аношкін); *Ясень дрыжыць пад дажджом, / Слухае сварку маланак* (С. Чыгрын); *А на узгорку лысым гандаль вераб’іны* (І. Лосік); *Птушыны вэрхал быў на азёрах і балотах* (Л. Дайнека); *Гармідар птушак у гаі хавае гук шчыmlвай скрухі* (В. Тарас); *Але мінула з паўгадзіны, а вароны і не думалі спыняць лямант* (А. Якімовіч).

Найменні *казка, роздум, пошум, веча* аказваюцца ў рэцыпіентнай зоне ціхіх, не зусім выразных гукаў: *Ціха калосікі баялі казкі* (А. Гурло); *Пад неба ўзносяць журавы / І пошум трапяткі бярозы, / І дуба роздум лекавы* (М. Стральцоў); *Наўкол паўсталі тоўчаныя хвоі, іх ціхі, цягучы пошум плыў угары* (В. Ёлкаў); *Апошні раз удзячна гляну / На заінецкую поляну, / Дзе дрэў сівых аціхла веча / І ярка полымя трапечы* (У. Скарынкін).

Сярод гукавых метафар у асобную групу вылучаюцца маўленчыя метафары, якія ў сваёй большасці характарызуюць працэс маўлення, яго тон, гучнасць, рытм, інтанацыю, а таксама манеру гаварэння. У якасці базы для ўтварэння такіх метафар часцей за ўсё выступаюць найменні, звязаныя з патокам вады (ручаём, струменем, вірам, вадаспадам, каскадам). У працэсе метафарызацыі слоў гэтай тэматычнай групы могуць актуалізавацца дадатковыя семы ‘імклінасць, хуткасць’, ‘бесперапыннасць’: *У прастор выляталі ручайны пявучыя слоў* (К. Чорны); *Ліліся радкоў ручайны / І ўздыхі душы ўперамеж* (М. Калачынскі); *Цячэ прамой струмень, ракочы гаварыльня* (А. Званак); *Пакуль бруяцца слоў віры / і думкам цесна на паперы, / прашу цябе, свяча, гары, / ахоўвай мой пакойчык шэры* (С. Давідовіч); *Міраслаў прывыкаў да Вадзіма, да штодзённых прагулак, да вадаспаду слоў* (В. Гігевіч); *Яраслаў сытнуў чарговы каскад пытанняў, але мы не маглі слухаць адказаў* (І. Дуброўскі).

Гукавыя метафары часам утвараюцца ад найменняў музычных інструментаў. У гэтых выпадках праводзіцца паралель паміж гучаннем музычных інструментаў і гукамі, якія ўтвараюць дрэвы, расліны, вецер, бура, завіруха, дождж, рэчка, ручай, птушкі, насякомаыя, артэфакты і інш. У працэсе метафарызацыі ўключаюцца першасныя ЛСВ субстантываў *гуслі, цымбалы, жалейка, скрыпка, арган, флейта, бубен, кантрабас, дуда, смык*: *Доўга лес на гуслях граў зялёных* (М. Танк); *Зайгралі на мілі вятрыскавы гуслі* (А. Вялюгін); *Зарою весняй празвіні, мой край, / На ручайкоў цымбалах заіграй* (М. Віняцкі); *Ледзь кратаў лёгкі вецер / Цымбалы звонкіх ніў* (М. Лужанін); *Час для роз-*

думу – вечар позні. / Чула мама **жалейку** квецені. / Чуе мама **жалейку** пожні (А. Емяльянаў); Вецер на **скрытках сосен іграў** (А. Бачыла); **Скрытка** начнога **дажджу** цешыць старыя таполі (Т. Лапцёнак); Пад гукі **скрытак конікаў** / Тануюць матылькі (А. Сербантовіч); Шумелі тут вяршыні баравыя, / Ствол да ствала – гудзеў лясны **арган** (А. Куляшоў); Лесу **арган** ахрып (Л. Філімонава); Цішыню трансліруюць сосны, / **Флейта** івалгі сонечна грае (А. Русецкі); У срэбны **бубен** б’юць сініцы, / На **флейтах** свішчуць снегіры (В. Вітка); На **кантрабасах дрэў**, на **флейтах** завірухі / Такі каниэрт наладзілі вятры, / Што нават снег, каб рэквіем паслухаць, / Як белы слуп, насіўся угары (А. Сербантовіч); Галосіць пад вострым **смыком** налазоў / Тугой безнадзейнай сцяжыны струна (М. Танк).

Некаторыя маўленчыя метафары арыентаваны на выяўленне спецыфікі маўлення з улікам яго сэнсавай напоўненасці, сілы і моцы ўздзеяння, пэўнай скіраванасці да адрасата. Параўнаем: *І чарсцеве душа ад карозіі безадказных, бяздумных слоў* (В. Вітка); *Усюды восеньская стомленасць і слоў азяблы лістапад* (М. Баравік); *Пачынай выплаўляць слоў трывожную медзь* (У. Верамейчык); *А трэба мне ў жыцці няшмат: / Спакой душы, бунтарства слова, / Свой далягляд і твой пагляд / Вачэй зялёных, як замова* (А. Салтук); *Ты год вяртаеся назад / У безнадзейнасць, асіярона, / І ў вечаровасці астрожнай / Ссытаеш слова ў колкі град* (В. Куртаніч); *І што тут зробіць ма-*

ват бог, / Хоць і зрабіць захоча, / Калі каменных слоў гарох, / Як ад сцяны, адскоча! (А. Сербантовіч); *Бясконцыя сходы, і пахне час адсутнасцю зла ў пене пульхных фраз* (П. Шруб); *Быў свінец непатрэбных слоў, / Канада бязладных гукаў* (С. Сокалаў-Воюш).

Такім чынам, сярод субстантыўных намінацый рэльефна вылучаюцца дзве групы: у першай у якасці зыходнай паняццёвай сферы выступаюць найменні гукаў чалавека, у другой – найменні, што называюць пэўныя музычныя кампазіцыі, творы песеннага жанру, музычныя інструменты. Пры ўтварэнні субстантыўных другасных намінацый назіраецца дэрывацыйная актыўнасць, якая распаўсюджваецца не толькі на ўзуальныя, але (у большасці) і на аказіянальныя ЛСВ і тым самым пашырае зоны метафарычнага аўдыльнага поля. Глыбінны семантычны патэнцыял такіх намінацый не абмяжоўваецца ўказаннем на пэўны гук, ён дазваляе выразіць спецыфіку гучання гукаў і іх розную градацыю, пралеманстраваць характар ускладненасці гукавых тыпаў дадатковымі семамі (працягласці, невыразнасці, прыглушанасці, імкліваасці, бесперапыннасці, узмоцненасці, вялікай гучнасці, авацыйнасці і інш.).

Васіль СТАРЫЧОНАК,
доктар філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.